

Tamara Zarić*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

tamara.zaric@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0002-9592-024X>

O proučavanju srodstva u Srbiji – pregled radova i pristupa

Apstrakt: U ovom radu se mapira razvoj proučavanja srodstva u srpskoj etnologiji i antropologiji i analizira kako su se kroz istoriju discipline oblikovale teorijske pretpostavke o tom fenomenu. Za razliku od velikih antropoloških tradicija poput britanske, američke i francuske, srodstvo u Srbiji dugo nije bilo konstruisano kao zasebno, sistematski i teorijski utemeljeno istraživačko polje. Ono se primarno proučavalo u okviru širih studija o braku, porodici, združbi i narodnim običajima. Na osnovu analize radova koji se eksplicitno ili implicitno bave tom temom, u radu se rekonstruišu šire teorijske postavke koje su određivale domaću disciplinu od njenog formativnog perioda pa sve do institucionalnog uvođenja srodstva kao posebnog predmeta.

Ključne reči: srodstvo, antropologija, etnologija, Srbija, istorija discipline

Uvod

Istorije antropologije kao discipline do sada su napisane nebrojeno puta i one neretko počinju od Luisa Henrija Morgana i njegove knjige *Sistemi konsangvinitetskog i afinalnog srodstva u ljudskoj porodici* (*Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*) iz 1871. godine. Kako se često ističe, značaj tog dela nije toliko u njegovim zaključcima koliko u tome što je konstruisalo i utemeljilo novu vrstu antropološkog znanja i razmišljanja o srodstvu. Naime, Morgan je primetio da terminologija srodstva funkcioniše kao klasifikatorni sistem na osnovu kojeg se srodnici i srodnice kategorizuju prema određenim principima. Na osnovu komparativnog istraživanja terminologije iz različitih kultura sveta, ustanovio je da celokupna srodnička terminologija može biti podeljena u nekoliko osnovnih tipova. Time je srodstvo kao tada novoshvaćen društveni odnos, a ne biološka datost, postavljeno u centar antropoloških istraživanja kao analitička kategorija, a terminologija je postala jedan od aparata za njegovo razumevanje (Godelier 2011, 10; Ivanović 2023, 374; Trautmann 2001, 270). Da

bi naglasili važnost srodstva za antropologiju, različiti teoretičari su koristili različite metafore. Tako Tomas Trautman (Thomas Trautmann) ukazuje na to da je „izum srodstva zapravo bio izum same antropologije, a terminologija srodstva u srcu tog izuma“ (Trautmann 2001, 268), dok Robin Foks (Robin Fox) kaže da je „srodstvo za antropologiju ono što je logika za filozofiju ili nago telo za umetnost: to je osnovna disciplina predmeta“¹ (Fox 1967, 10). Takva određenja omogućavaju da se srodstvo razume kao jedna od klasičnih oblasti antropoloških istraživanja koja je dugo zauzimala bitno mesto u teorijskim i empirijskim razmatranjima i kritikama discipline (Holy 1998; Ivanović 2008).

Stanje je znatno drugačije u tom polju istraživanja u Srbiji. Srodstvo, i ono što Godelije naziva „elementima srodstva“² (Godelier 2011, 75), nije bilo konstruisano kao posebna istraživačka oblast tokom većeg dela postojanja discipline kao što je to bilo u dominantnim tradicijama. Drugim rečima, srodstvo u dugom periodu nije bilo predmet sistematskih i teorijski utemeljenih analiza kakve nalazimo u drugim antropološkim tradicijama. O antropologiji srodstva kao jasno definisanom istraživačkom polju koje problematizuje srodstvo i tretira ga kao analitički koncept možemo govoriti od početka XXI veka, kada je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu Zorica Ivanović uvela predmet *antropologija roda i srodstva*³. Uvođenje tog predmeta je svedočanstvo završne faze procesa koji se naziva „antropologizacija etnologije“ (Kovačević 2015, 18–19). Taj proces, započet još sedamdesetih godina prošlog veka uvođenjem strukturalne analize i okretanjem urbanim sredinama kao novim mestima istraživanja, kulminirao je institucionalnim transformacijama i promenom naziva u Odeljenje za etnologiju i antropologiju⁴. Dok su ranije faze reforme obeležili pomaci ka analitičkim interpretacijama rituala i običa-

¹ Za ovaj citat se može reći da odgovara stanju u antropologiji do šezdesetih godina XX veka. U tom periodu, kako ukazuje Holi (Holy), antropološke teorije i antropolozi koji su pokušali da objasne fenomen srodstva brožčano su nadjačali bilo koje druge u vezi sa nekim drugim fenomenima (Holy 1998, 1). Danas srodstvo ne zauzima tako ključno mesto u antropološkim istraživanjima, ali i dalje ostaje veoma značajan analitički koncept i tema promišljanja.

² Godelije identifikuje nekoliko osnovnih elemenata srodstva: 1. bilateralno srodstvo i poreklo koje definiše i pamti od koga pojedinac potiče; 2. brak i srodstvo po braku; 3. principi i pravila u vezi sa životom i stanovanjem posle braka, oblicima porodice i širih srodničkih grupa koje se formiraju; 4. terminologija srodstva; 5. predstave o telu, začecu i rađanju, odnosno o tome šta je dete, o očinstvu i majčinstvu; incest i drugi oblici nedozvoljene i društveno neprihvatljive seksualnosti (Godelier 2011, 75–78).

³ Predmet nosi naziv antropologija *roda* i srodstva s obzirom na to da jednim delom prati ideju pojedinih teoretičarki da srodstvo i rod nisu odvojeni analitički koncepti (v. Yanagisako and Collier 1987).

⁴ Do 1990. godine naziv je bio Odeljenje za etnologiju.

ja (Kovačević 2015, 18–20), uvođenje antropologije roda i srodstva označilo je definitivni epistemološki zaokret ka savremenim teorijskim modelima koji srodstvo više ne posmatraju u strogo deskriptivnim i tradicionalnim modelima porodice i braka.

Radovi Zorice Ivanović⁵ tako predstavljaju važan i neophodan korak ka uspostavljanju antropologije srodstva u domaćoj akademskoj sredini, budući da se u njima prvi put srodstvo postavlja kao složen fenomen podložan teorijskoj analizi. Osim njenih radova, u tom periodu konstituisanja srodstva kao oblasti i koncepta izdvajaju se i studije Jadranke Đorđević Crnobrnja sa Etnografskog instituta SANU, koja se najviše fokusirala na instituciju nasleđivanja. U svojim radovima je nastojala da ukaže na postojanje dihotomije između pravnog koncepta nasleđivanja i običajnog, kao i na dva principa koji određuju načine nasleđivanja: 1. patrijarhalni srodnički sistem, a samim tim i rodni parametar koji određuje ko nasleđuje; 2. pravilo patrilokalnosti koje uređuje slučajeve kada imovinu nasleđuje više osoba istog roda (Đorđević 2001; 2007; Đorđević Crnobrnja 2008; 2011a; 2011b; 2014; Đorđević Crnobrnja 2009).

To, međutim, ne znači da srodstvo nije bilo predmet interesovanja istraživača i istraživačica. Jer, kako ukazuje Đorđević Crnobrnja, proučavanja srodstva u Srbiji neretko su bila integrisana u šire studije, najčešće u istraživanja porodice i braka (Đorđević 2001, 7), ali i zadruge, narodnih običaja, organizacije života u zajednicama i drugih tema. Stoga nam je cilj da u ovom radu pružimo pregled radova koji su se, najčešće beleženjem i promišljanjem drugih društvenih fenomena, doticali tema koje danas svrstavamo u domen srodstva kao posebnog istraživačkog polja. Analizom radova koji se bave tom temom, drugi cilj rada je da se rekonstruišu šire teorijske postavke koje su određivale domaću disciplinu od njenog formativnog perioda pa sve do institucionalnog uvođenja srodstva kao posebnog predmeta.

Zbog ograničenog obima ovog rada, u njemu se razmatraju isključivo pisanja određenih istraživača i istraživačica, pre svega onih koji su bili povezani sa Odeljenjem za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (u daljem tekstu: Odeljenje) i Etnografskim institutom Srpske akademije nauka i umetnosti (u daljem tekstu: Institut). Jedini izuzetak u ovom

⁵ „Gradska porodica u sistemu srodničkih odnosa: prilog proučavanju“ (Ivanović 1989), „O zabrani braka sa afinalnim srodnicima“ (Ivanović 1997), „Na koga liče deca: srodstvo kod Srba i principi sličnosti među srodnicima“ (Ivanović 2002), „Antropološka kritika teze o ‘braku kupovinom žena’ kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti“ (Ivanović 2007), „O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka“ (Ivanović 2008), „Pogled unazad: Dirkem kao teoretičar srodstva“ (Ivanović 2009), „Da li su postojala na ‘srodstvu zasnovana društva’: o (de)konstrukciji jednog antropološkog koncepta“ (Ivanović 2010), „Terminologija srodstva kao (i dalje) značajna antropološka analitička kategorija“ (Ivanović 2023).

razmatranju je promišljanje Špira Kulišića, čija ideja postanka zadruge predstavlja specifično tumačenje njene geneze i funkcije i čija je debata sa Milenkom Filipovićem polemička epizoda u istoriji discipline u Srbiji (Gorunović 2007, 87). Svakako da ovom studijom nisu obuhvaćeni svi radovi na ove teme. Tu su doprinosi Zorice Divac koja se bavila pitanjima porodice i porodičnog života (Divac 1983; 1995; 2001; 2006), pojedinačna pisanja Petra Vlahovića o avunkulatu (Vlahović 1972) i endogamnim grupama na teritoriji Jugoslavije (Vlahović 1968), Ljiljane Gavrilović o šišanom kumstvu (Gavrilović 1978) i ženskom senioratu u brakovima u knjaževačkoj oblasti krajem XIX veka (Gavrilović 1998), interpretacija zapisa Vuka Karadžića o srodstvu, braku i porodici Vidosave Nikolić Stojančević (1978), te radovi Srebrice Knežević o sklapanju srodstva zbog zdravlja (Knežević 1988) i Gordane Gorunović o teoriji bračnih saveza Kloda Levi-Strosa (Gorunović 2009). Iako ti radovi nude bogat empirijski materijal, fokus ovog pregleda pomeren je ka autorima i njihovim radovima iz kojih možemo da iščitavamo određene promene u pristupima.

Jovan Erdeljanović i Tihomir Đorđević

Shvatanje srodstva Jovana Erdeljanovića (1874–1944) može se razložiti u dve celine. U svom pristupnom predavanju „Etnologija, etnografija i srodne im nauke“ iz 1906. godine, Erdeljanović je odredio etnologiju kao „nauku koja proučava postanak i razvitak etničkih zajednica ljudskog roda i njihovu kulturu“ (Erdeljanović 1906, 102). Pod pojmom „etničkih zajednica“, on, u suštini, podrazumeva srodnički organizovane društvene grupe (porodica, horda, rod, bratstvo, pleme, narod), odnosno zajednice „zasnovane na srodstvu“ (Erdeljanović 1906, 101–102). Takvom definicijom predmeta etnološke nauke Erdeljanović prihvata evolucionistički teorijski okvir u dva aspekta. S jedne strane, on prihvata postavku da je organizacija određenih društava primarno utemeljena na srodstvu. Njegovo oslanjanje na ideju „društva zasnovanog na srodstvu“ nije iznenađujuće ukoliko se ima u vidu da se koristio radovima evolucionistički orijentisanih autora koji su konstruisali koncept „primitivnog društva“ u kojem je srodstvo bilo osnovni i dovoljan princip društvene organizacije (o tezi „društva zasnovanog na srodstvu“ i njenoj dekonstrukciji v. Ivanović 2010; Kuper 1988). S druge strane, Erdeljanović „etničke zajednice zasnovane na srodstvu“ postavlja kao osnovni referentni okvir etnologije, što se posebno uočava u razgraničenju koje pravi između etnologije i kulturne istorije:

...dok je kulturnoj istoriji glavni predmet kulturni razvitak obrazovanih, civilizovanih naroda, dotle etnologija proučava poglavito kulturu nižih, neobrazovanih plemena ljudskih a kod obrazovanih naroda istražuje samo preostatke sa ranijih, nižih stupnjeva. Jer samo tako, proučavajući niže kulturne stupnje i

poredeći ih među sobom, može etnologija pronaći, kako su postale i razvile se pojedine čovečanske kulture i utvrditi, šta je u tom razvitku opšte za celo čovečanstvo⁶ (Erdeljanović 1906, 106).

U praksi, njegova istraživanja „o srodstvu“ ostala su u okvirima razmatranja geneze crnogorskih plemena, odnosno utvrđivanja njihovog porekla. Na primer, u svom kapitalnom delu *Stara Crna Gora. Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena* ponudio je istorijsko i etnološko tumačenje toga kako su se bratstva spajala u Cetinjsko pleme, pleme Njeguši, Ćekliće i Cuce (Erdeljanović 1978). Posmatrano iz ove perspektive, Erdeljanović dalje nije razvijao ideje o srodstvu na način na koji su to uradili evolucionistički orijentisani engleski i nemački antropolozi već se fokusirao isključivo na razmatranje etnogeneze crnogorskih plemena.

Drugi istraživač formativnog perioda discipline bio je Tihomir Đorđević (1868–1941). Kada je reč o njegovom doprinosu istraživanju porodice (i srodstva), Nikola Pantelić je ukazao da:

u impresivnoj bibliografiji Tihomira Đorđevića jedno opštije pitanje savremene etnologije kao da je ostalo izvan ili na marginama njegovog interesovanja: porodica, porodična zadruga, njena struktura, funkcije, odnosi među članovima porodice. Sa formalne strane i polazeći samo od naslova mogli bismo u priloge takve vrste ubrojati samo *Jedan razlog za deobu zadruga u Srbiji* [...] jer se u njemu očigledno neposredno govori o porodici i odnosima u njoj. Međutim, ima više radova koji već samim naslovom nagoveštavaju da se u njima govori, možda i raspravlja o pitanjima u vezi sa porodicom ili da se u njima mogu naći podaci za izučavanje tih pitanja (Pantelić 1994, 74).

Za pitanja porodice i odnosa u njoj najznačajniji su pojedini odeljci koji su deo Đorđevićeve desetotomne edicije *Naš narodni život*⁷, koji su zasnovani na dosta razvijenoj istraživačkoj praksi. Osim nestrukturiranih razgovora koje je vodio sa svojim sagovornicima i korišćenja upitnika, njegov najveći doprinos disciplini je upravo u utemeljenju arhivskog rada i arhivskog materijala kao relevantnog izvora (Kovačević 2001, 151–152). Tako su njegove deskripcije neretko sadržale kombinaciju podataka iz zapisanih narodnih pesama i usmenih predanja, arhivskih zapisa i etnografskih podataka koje su sakupili raniji puto-pisci i etnolozi, ali i on sâm. U delu „Uzimanje u rodu“ ukazao je na nesamerljivost normativnih crkvenih pravila o zabrani stupanja u brak sa srodnici/cama (bilo „krvnog“, afinalnog ili duhovnog srodstva) i narodnih, prethrišćanskih običaja koji su u nekim situacijama podrazumevali brak između brata i

⁶ Zanimljiva je Erdeljanovićeva napomena da je antropologija „tek nauka budućnosti“ (Erdeljanović 1906, 106).

⁷ *Naš narodni život* čini deset knjiga u kojima je Đorđević, tridesetih godina, objavio neke od svojih članaka. Svi su dostupni u digitalnoj formi na <https://digitalna.nb.rs/>.

sestre ili snahe i svekra. Takođe, na osnovu pravnih akata iz prve vlade kneza Miloša, Đorđević je pokazao da kazne za preljubu u krvnom rodu nisu uopšte bile strane, dok se incest duhovnog srodstva (kumstvo, pobratimstvo, poočinstvo) vrlo retko dešavao i smatran je težim prekršajem (Đorđević 1930, 42–53). Poligamija i poliandrija su bile neobične i retke pojave. Prvu vezuje isključivo za muslimansko stanovništvo Balkana, gde, prema islamskim svetim tekstovima – Kur'anu, hadisima – i fetvama muškarci imaju pravo na četiri žene. Međutim, Đorđević navodi da je bigamija iz različitih razloga veoma zastupljena, najčešće kada žena ne može da rađa, kada rađa isključivo žensku decu ili kada nije sposobna za rad i odgajanje već rođene dece. Drugi fenomen, poliandrija, predstavlja obrnutu situaciju, odnosno mnogomuštvo/višemuštvo i u našem narodu nije zabeležen. Ipak, Đorđević navodi primere kada žena, usled nemogućnosti začeca sa mužem, traži drugačije načine da zatrudni (Đorđević 1930, 147). Osim poglavlja iz *Našeg narodnog života*, neophodno je izdvojiti i rad „Kuvada“ (1936), o običaju da, najjednostavnije rečeno, muškarac tokom porođaja žene odlazi u postelju i oponaša njeno ponašanje. Đorđević je, naravno, bio upoznat sa radovima stranih autora o kuvadi, ali nije se slagao sa njihovim mišljenjem o funkciji tog običaja (da predstavlja simboličko priznavanje očinstva) već je, na temeljima ideja koje je izneo u knjizi *Zle oči u verovanju Južnih Slovena* (1935), smatrao da je muškarčevo oponašanje porođajnih muka zaštita same žene od uroka. Naglašavajući da trudnice i porodilje predstavljaju posebnu grupu ljudi koja je u opasnosti od zlih očiju i uroka, Đorđević je kao glavnu funkciju kuvade postavio skretanje pažnje sa potencijalne žrtve uroka na muškarca, s obzirom na to da on ne može biti urečen (Đorđević 1936).

Srodstvo u kontekstu istraživanja zadruga – Špiro Kulišić i Milenko Filipović

Shvatanje zadruga kao društvene i ekonomske strukture u kojoj živi i radi više generacija iste porodice, najčešće međusobno patrilinearno povezanih (sinovi i braća sa svojim porodicama nastavljaju zajednički život), prihvatili su gotovo svi teoretičari. Taj sistem podrazumeva zajedničku imovinu, udruženo upravljanje radom i sredstvima, odnosno zajedničku proizvodnju zasnovanu na podeli rada i potrošnju. Uže posmatrano, zadruga je oblik porodice, a šire gledano sistem srodstva koji se temelji na međusobnim odnosima kojima se regulišu prava i obaveze članova zajednice⁸ (Naumović i Ivanović 2018, 124). Zadruga je bila veoma čest predmet istraživanja, što potvrđuje bibliografija radova

⁸ Zanimljivo je da se termin zadruga pojavio tek 1818. godine, kada ga je utemeljio Vuk Stefanović Karadžić. Pre toga, u upotrebi su bili nazivi zajednica i kuća (Pavković 2014, 120).

koja obuhvata stotinu stranica bibliografskih jedinica na tu temu (v. Andrejić 1973, 191–290). Ta brojnost radova podrazumeva da su istraživači često imali drugačija, pa i dijametralno različita shvatanja najpre o poreklu i funkcijama zadruga. Prema pojedinim sistematizacijama, radovi o toj temi mogu se podeliti u tri kategorije: 1. teorije koje zadrugu posmatraju kao ustanovu karakterističnu za Slovene; 2. teorije koje je posmatraju kao ustanovu nastalu u doba feudalizma; 3. teorije prema kojima je zadruga jedan od porodičnih oblika nastalih na prelazu iz rodovskog u klasno društvo (Novaković 2005, 106). Te razlike u pristupima ilustrovane su polarizovanim stavovima Špira Kulišića i Milenka Filipovića⁹. Posmatrano iz perspektive istorije discipline, stavovi su deo njihove šire debate koju su vodili pedesetih godina prošlog veka o ciljevima etnologije i njenim glavnim budućim teorijskim i metodološkim pravcima (o celoj debati v. Gorunović 2006b; 2007, 71–85).

Špiro Kulišić (1908–1989) pristupio je zadrugi iz perspektive evolucionističko-marksističke teorije društvenog razvoja zasnovane na klasičnom evolucionizmu u antropologiji, s jedne strane, i Engelsovom istorijskom materijalizmu, s druge strane (Gorunović 2007, 31–32). Svoja razmišljanja o zadrugi izneo je u delima „O postanku slovenske zadruga“ (Kulišić 1955), „Arhaično bratstvo u Crnoj Gori i Hercegovini“ (Kulišić 1957) i „Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko-slovenske simbioze u razvoju našeg dinarskog rodovskog društva“ (Kulišić 1963), dok je sveobuhvatnu analizu Kulišićevog shvatanja zadruga dala Gordana Gorunović u široj studiji njegovog naučnog rada (Gorunović 2007, 182–210). Definicija zadruga koju koristi Kulišić ne odstupa značajno od prethodno navedenih određenja: on je razume kao zajednicu više patrilinearno povezanih inokosnih porodica, sa zajedničkom proizvodnjom i potrošnjom. Međutim, njegovo tumačenje postaje specifično u onom trenutku kada zadrugu određuje kao prelazni oblik između matrijarhata i nuklearne porodice karakteristične za „moderno društvo“, odnosno kao jedan stupanj u istorijskom razvoju porodice. Jer, prema Kulišićevom shvatanju, zadrugu odlikuje pre fratrijarhalni karakter (egalitarnost braće pri donošenju odluka) nego patrijarhalni princip zasnovan na autoritetu starešine (lat. *patria potestas*). Upravo u toj fratrijarhalnosti, kao i nepostojanju jasno izdvojene figure porodičnog starešine, on pronalazi argument za tezu o matrijarhalnom poreklu zadruga, koja je u ranijim fazama bila zasnovana na matrilinearnom nasleđivanju i dislokálnom braku. Drugim rečima, evolucija organizacije ljudskih društava prema Kulišiću odvijala se sledećim redom: matrijarhat – fratrijarhalna zadruga – inokosna po-

⁹ Čini mi se da se u radu Nade Novaković dogodio propust. Naime, prilikom kategorizacije različitih teoretičara u jednu od tri kategorije, autorka je Filipovića navela dva puta – i u teorije o postanku zadruga u vreme feudalizma i u teorije o zadrugi kao prelaznom stadijumu (Novaković 2005, 117, 120). Smeštanje Filipovića u potonju kategoriju nije ispravno.

rodica, pri čemu potonja zapravo predstavlja antitezu zadruge, s obzirom na to da inokosnu porodicu odlikuju očinska figura i neravnopravnost rodova i generacija, koji nisu postojali u fratrijarhalnoj zadruzi. U prilog toj tezi Kulišić iznosi brojne etnografske i komparativne primere, pre svega iz svadbenih običaja sa prostora Crne Gore i Boke Kotorske, nastojeći da time pokaže kontinuitet između arhaičnih oblika rodovske organizacije i kasnijih zadružnih struktura (Gorunović 2006a, 115–116; 2007, 182–200). Ipak, kako ukazuje Gorunović, model zadruge koji Kulišić konstruiše ostaje pre svega deskriptivan i normativan, blizak idealtipskom prikazu ustanove, odnosno „nedovoljno teorijski osmišljen i analitički raščlanjen, empirijski nedovoljno potkrepljen i vremenski neodređen“ (Gorunović 2007, 203), zbog čega njegova promišljanja često dobijaju određene „pseudomarksizma“¹⁰ (Gorunović 2006b, 186).

Nasuprot Kulišićevim shvatanjima, Milenko Filipović (1902–1969) prihvata određene ideje autora koji su nastanak zadruge povezivali sa društveno-ekonomskim prilikama feudalnog perioda¹¹ (Gorunović 2007, 209). Ipak, njegov doprinos proučavanju zadruge ne ogleda se toliko u teoretisanju o njenom poreklu koliko u nekoliko detaljnih i empirijski utemeljenih opisa njene strukture, različitih varijacija koje je zabeležio na terenu i načina funkcionisanja. Upravo tu se uviđa njegova težnja ka „pomeranju istraživanja od prošlosti ka sadašnjosti, od statične do dinamičke perspektive, od (pseudo)evolucionizma ka funkciji i strukturi, od rekonstrukcije ka uzrocima i posledicama“ (Prošić Dvornić 2008, 364). Zbog takvih orijentacija, nazivaju ga „protofunkcionalistom“ (Gorunović 2006b, 188). Osim monografija o predeonim celinama u kojima zadruhu analizira u širem društvenom i kulturnom kontekstu, Filipović je objavio više posebnih radova posvećenih zadruzi, među kojima se izdvajaju dva: „Kućna zadruga“

¹⁰ Međutim, osim Kulišića, marksizam u našoj disciplini nije uspeo da proizvede širi istraživački korpus radova ili različitih pristupa srodstvu, kao što je na primer to bio slučaj u francuskoj marksističkoj orijentisanoj antropologiji. Teoretičari poput Mejasa (Meillassoux) i Tereja (Teray) pokušali su da razmatraju srodstvo kroz klasično marksističko poimanje „ekonomskih baza“ i društvenih „nadgradnji“, gde promene u „bazi“ izazivaju promene i u „nadgradnji“, odnosno srodstvu. Iako su takvi pristupi danas osporeni, oni su u svoje doba proizveli kritike i reakcije, čiji su autori dalje nastavili da razmatraju odnos između ekonomije i srodstva, ali i drugih socijalnih odnosa. Da ne spominjemo Godelijea koji je ponudio svoju teoriju srodstva, odbacujući ideju o pukom determinizmu između ekonomije i drugih društvenih sfera, već naglašavajući da u različitim društvima različiti odnosi srodnički/religijski/politički odnosi mogu funkcionisati kao odnosi proizvodnje (Ivanović 2008, 113–115; v. Godelier 1980).

¹¹ Nikola Pavković, o kome će biti reči malo kasnije u radu, pripadao je grupi autora koji su smatrali da je zadruga nastala u srednjem veku za vreme feudalnog uređenja zemlje. Takođe, prihvatio je Filipovićevu kategorizaciju zadruge na srodničku, nesrodničku i predvojenu (Pavković 2014, 120).

i „Nesrodnička i predvojena zadruga“¹² (Filipović Fabijanić 1991, 267–271). Ukazujući na postojanje nesrodničke zadruge, Filipović je doveo u pitanje jednu od njenih ključnih i podrazumevanih karakteristika – srodničku povezanost članova na osnovu patrilinarnog ili matrilinarnog porekla. Drugim rečima, nesrodnička zadruga je bila sastavljena od više porodica koje nisu povezane vezama srodstva. Kao osnov njihovog združivanja, Filipović ističe pre svega ekonomske i društvene razloge: „materijalne potrebe i interesi bili su glavni i jedini činilac koji je uslovio stvaranje i održavanje nesrodničkih zadruga, osobito u predelima i periodima žive kolonizacije“ (Filipović 1991, 52–53). Time se zadruga pokazuje kao „fleksibilna“ forma organizacije, koja ne počiva nužno na srodničkim vezama već može nastati kao odgovor na konkretne istorijske i ekonomske/privredne okolnosti. Za razliku od nesrodničke zadruge, drugom tipu koji Filipović izdvaja – tzv. predvojenoj zadruzi – nedostaje druga temeljna odlika, a to je zajednički život u jednom domaćinstvu. Pod tim pojmom on podrazumeva zajednice u kojima članovi zadržavaju izvesno jedinstvo u pogledu imovine, rada ili međusobnih obaveza, ali ne žive zajedno već su prostorno razdvojeni (Filipović 1991, 58–86).

Filipović je ostavio i nekoliko članaka koji se bave i drugim temama koje su u vezi sa srodstvom – „Avunkulat“, „Levirat i sororat kod Srba, Hrvata i Arbanasa“, „Brak između prvih rođaka (bint’amm) kod srpskohrvatskih muslimana“, „Srodstvo po mleku kod Južnih Slovena“ i „Simbolična adopcija“. U jednom od tih radova i sam je ukazao: „Mi smo o oblicima braka i sistemima srodstva kod Južnih Slovena uopšte sasvim nedovoljno obavešteni“ (Filipović 1991, 358), te je težio da to stanje ispravi, fokusirajući se na detaljno beleženje onoga što je na terenu video. S tim u vezi, odnos prema terenskom radu i generalno metodologiji još je jedna razlika između Kulišića i Filipovića. Dok je Kulišić više bio kabinetski teoretičar (Gorunović 2007, 90), Filipoviću je teren bio glavni izvor materijala (Petrović 1991, x). Delo koje se bavi temom avunkulata (odnos između ujaka i sestra/sestričine) predstavlja jednu od odrednica u *Enciklopediji Jugoslavije* u kojoj je Filipović, zbog ograničenja formata, izneo samo osnovne informacije o tom fenomenu – šta predstavlja, gde se pojavljuje, običaje vezane za njega i napomenu da poreklo avunkulata nije utvrđeno (Filipović 1991, 307–308). Malu učestalost levirata (braka između udovice i njenog devera) Filipović povezuje sa uticajem pravoslavne i katoličke crkve koje su nastojale da u narodu afirmišu sopstvena bračna pravila i shvatanja, različita od tradicionalnih. S druge strane, kako je levirat šerijatom dozvoljen, među muslimanskim stanovništvom Albanije i Srbije bio je opšteprihvaćena pojava, kao i katoličkim u Albaniji. Razlog je to što je u Albaniji bio slab uticaj katoličke crkve, koja je

¹² Svi radovi koji će biti spomenuti u ovom delu objedinjeni su u knjizi *Čovek među ljudima* (1991).

u Srbiji, zajedno sa politikama države, uspjela da zabrani leviratski brak. Na sličan način Filipović objašnjava i pojavu sororata (brak između udovca i njegove svastike), dok iznosi zanimljivu činjenicu da je za vreme pisanja rada, 1953. godine, došao do saznanja da se u pojedinim selima u Vojvodini ti fenomeni reaktuelizuju, pre svega iz ekonomskih razloga i očuvanja imovine (Filipović 1991, 309–328). Rad „Brak između prvih rođaka (bint’amm) kod srpskohrvatskih muslimana“ tiče se jedne klasične teme antropoloških istraživanja srodstva – braka između paralelnih rođaka (eng. *parallel cousin marriage*).¹³ Iako šerijat dopušta takav brak, Filipović je terenskim istraživanjem dao početne nalaze da se muslimansko stanovništvo čvršće drži verovanja da je deveto koleno granica „srodničkog univerzuma“ i da, uprkos šerijatskoj dozvoli, brakovi između prvih rođaka nisu bili poželjni. Među nižim i srednjim kastama takav brak je tabuisan, a ukoliko je nekad iz ekonomskih razloga postojao među višim staležom, danas ga je retko sresti (Filipović 1991, 357–375). Srodstvo po mleku, smatrao je Filipović, predstavlja karakteristiku svih Južnih Slovena (osim Slovenaca). Kod muslimana, zahvaljujući kuranskoj standardizaciji, ta praksa je najduže i najviše opstala, što je navelo na razmišljanje da je to isključivo islamski fenomen. Međutim, on je naveo primere i kod srpskog i hrvatskog stanovništva, objašnjavajući da je srodstvo po mleku postojalo zbog zbližavanja stanovnika različitih konfesija. S obzirom na to da se brakovi između različitih vera najčešće nisu sklapali, srodstvo po mleku je bio način da se te suprotnosti premoste i pretvore u društvene odnose prijateljstva i saradnje i ispomoci (Filipović 1991, 405–452). Simbolička adopcija, kao još jedan specifičan običaj, primećena je u istočnoj Vojvodini i među Srbima sa rumunske strane. Taj oblik usvojenja, koji se smatra delimičnim, podrazumeva da usvojenik nema nikakva prava i obaveze prema usvojiteljskoj porodici i ostaje član svoje porodice. Međutim, on ulazi u srodstvo sa novom porodicom, čime se uspostavlja zabrana braka sa njenim članovima. Ta praksa je postojala u situacijama kada bi porodica ostala bez mlađeg člana, pa bi usvojili dete istog pola i približnih godina kako bi sačuvali uspomenu na pokojnika (Filipović 1991, 390–404).

Mirko Barjaktarović

Temom porodične zadruge i srodničkih odnosa u njoj bavio se i Mirko Barjaktarović (1912–2005) u radovima „Dvovjerske šiptarske zadruge u Me-tohiji“ (Barjaktarović 1950), „Podjela zajedničke zemlje i kućevne svojine“ (Barjaktarović 1958), „Porodična zadruga Grkovića kod Prizrena“ (Barjaktar-

¹³ Brak između paralelnih srodnika bi podrazumevao stupanje u brak dece dvojice braća ili dveju sestara, a brak između ukrštenih srodnika (eng. *cross-cousin marriage*) između dece brata i sestre.

rović 1955). U veoma širokom i tematski raznolikom opusu, nekoliko radova je posvetio temi srodstva, među kojima se izdvajaju: „Jedan primjer srodstva po kumu u gornjem Polimlju“ (Barjaktarović 1961a), „Terminologije rodbine i svojte u Gornjem Polimlju“ (Barjaktarović 1961b), „Je li kod nas bilo srodstva po imenu“ (Barjaktarović 1977), „O srodničkim nazivima kod nas i njihovom delimičnom nestajanju“ (Barjaktarović 1986), „O nekim ranijim oblicima srodstva kod nas“ (Barjaktarović 1989) i „Neki oblici srodstva kod nas“ (Barjaktarović 1992).¹⁴

U radovima o terminologiji srodstva, Barjaktarović je nastojao da pruži sistematski popis osnovnih srodničkih naziva koji se javljaju na ovim prostorima. Delo koje prethodi u hronološkom smislu uglavnom se zasniva na informativnom i deskriptivnom pristupu, dok su naučna analiza i interpretacija zastupljene u vrlo maloj meri (Barjaktarović 1961b). Kasniji rad iste problematike dopunjen je idejom da pruži potencijalne razloge postepenog nestajanja složene terminologije srodstva u XX veku. Kako primećuje Barjaktarović, procesi koji su obeležili drugu polovinu prošlog veka (nagla industrijalizacija, migracije iz sela u gradove, nestajanje zadružnog porodičnog sistema i religije u privatnu sferu) uticali su na fizičko udaljavanje pojedinaca u okviru porodice i samim tim na slabljenje srodničkih veza i nepotrebnost pojedinih termina (Barjaktarović 1986). Imajući u vidu antropološku perspektivu koja posmatra terminologiju srodstva kao princip klasifikacije i kategorizacije srodnika/ca, jasno je da Barjaktarović nije polazio od ideje da ustanovi pravila i logičke principe na kojima je zasnovana terminologija sa ovih prostora (detaljnije o terminologiji srodstva kao analitičkoj kategoriji v. Godelier, Trautmann and Tjon Sie Fat 1998; Ivanović 2023). Umesto toga, njegovi radovi predstavljaju isključivo popis termina koji se koriste za nazivanje srodnika/ca.

Dva rada sličnog naziva su zapravo isti tekst koji je objavljen u dva različita časopisa – *Glasniku Etnografskog instituta SANU* (1989) i *Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor* (1992) u izdanju *Filološkog fakulteta* u Beogradu. Najopštije rečeno, u tim radovima autor je predstavio opise različitih „vrsta“ srodstva koja se pojavljuju na ovim prostorima, i onih opšteprihvaćenih i sveprisutnih (kao što je ono što nazivamo „krvnim srodstvom“), i teritorijalno specifičnih (npr. srodstvo po mleku nastalo dojenjem koje je karakteristično za „muslimanski svet“, druženje iz negotinskog kraja, sva-

¹⁴ Veliki broj radova je posvetio upravo kraju u kojem je rođen – Gornjem Polimlju i okolini Berana. Na primer: „Posuđe u okolini Berana“ (1939), „Još o barjaku kod Vasojevića“ (1939), „Narodna hrana i piće u Gornjem Polimlju“ (1951), „Prenos dobara u Gornjem Polimlju“ (1952), „Svadbeni običaji u okolini Berana (Ivangrada)“, (1955), „Nekoliko igračaka ratničkog tipa iz Gornjeg Polimlja“ (1958), „O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju“ (1960), „O smrti i sahrani u gornjem Polimlju“ (1985), „Selo Petnjik: etnološka monografija“ (1986).

tovski časnici iz istočne Srbije itd.) (Barjaktarović 1989; 1992). Upravo u tim radovima se vidi Barjaktarovićev čisto deskriptivni, a ne analitički pristup srodstvu. Pod tim se pre svega misli na to da on vrši kategorizaciju na temelju „narodne, tradicionalne percepcije“ srodničkih odnosa, ne ulazeći u analizu društvenih, kulturnih i drugih relevantnih aspekata. Kao ilustracija tog pristupa poslužiće njegovo definisanje „pravog srodstva“, pod kojim Barjaktarović podrazumeva isključivo srodnike po očevoj strani. Zorica Ivanović je već ukazala na to da je izostavljanje veza po majci iz kategorije „pravog srodstva“ posledica pogrešnog izjednačavanja srodstva i porekla kao istih analitičkih kategorija (Ivanović 2002, 390). Najjednostavnije rečeno, terminom srodstvo se označavaju bilateralni odnosi koji povezuju osobu sa srodnicima/cama i sa majčine i sa očeve strane. Pojam porekla, s druge strane, odnosi se na kulturno oblikovan kriterijum koji određuje pripadnost osobe određenoj grupi, na osnovu koje pojedinci mogu ostvariti pravo na materijalna, socijalna i simbolička dobra (Ivanović 2007, 161–162). Kao dobar primer mešanja srodstva i porekla može poslužiti Barjaktarovićev navod da „danas se srodstvo kod civilizovanih uglavnom računa po muškoj strani, dok se ono po ženskoj liniji smatra manje važnim“ (Barjaktarović 1992, 150).

Dva relativno kratka rada tematski su samostalna. „Jedan primjer srodstva po kumu (u gornjem Polimlju)“ prikazuje slučaj sa početka XX veka, kada je postojala zabrana stupanja u brak momka i devojke koji su imali istog kuma:

kum [...] koji je krstio mladoženju, a sada je trebalo i da ga vjenča, počeo je da se prisjeća da je on kum ne samo porodici [mladoženje], već i [mlade]. I to baš rodu [mladinom]. Nije mogao da se sjeti da li je krstio i mladu. Zato je sa sveštenikom pripitao mladu ko je njen kum. Kada je ona rekla da je nju krstio neki drugi, a ne Savo tada je i ta zabrana venčanja bila prebrođena (Barjaktarović 1961a, 99–100).

Poslednji rad se bavi razmatranjem mogućeg postojanja fenomena „srodstva po imenu“ na ovim prostorima. Barjaktarović se poziva na prakse iz drugih kultura – starogrčke, bušmanske, arbanaške, muslimanske, indijanske te na lokalni fenomen „jednodančića“.¹⁵ Na osnovu tih kulturnih paralela, on dolazi do zaključka da je u prošlosti moglo postojati prepoznavanje „srodstva po imenu“. On objašnjava da „kada se zaista ne radi o krvnoj srodnosti, to može da govori samo o tome da se, pošto su ista prezimena nastajala od istih imena, nekada uopšte smatralo da su lica istoga imena bila i određena kategorija srodnika“ (Barjaktarović 1977, 139). Ipak, taj rad se ne temelji na tada aktuelnim ili sačuvanim etnografskim zapisima, zbog čega ostaje nedovoljno potvrđeno postojanje „srodstva po imenu“.

¹⁵ Deca rođena na isti dan.

Nikola Pavković, Nikola Pantelić
i Radomir Rakić

Nikola Pavković (rođen 1931. godine) predavao je na Odeljenju od 1961. do 1997. godine, tokom kojih se potpuno posvetio oblasti pravne etnologije.¹⁶ U svojim istraživanjima, bavio se i određenim temama srodstva, najpre onim koji se odnose na pravno i običajno nasleđivanje, kao i razlikom između njih. Većinu radova u toj oblasti Pavković je sakupio i objavio u knjizi *Studije i ogledi iz pravne etnologije* (Pavković 2014). Osnovna ideja od koje je polazio u svojim istraživanjima bila je da ponudi etnološku koncepciju nasleđivanja koja je mnogo šira od pravne. U tom smislu, Pavković je uočio da predmet nasleđivanja nisu samo materijalna dobra (zemlja, kuća, mlinovi itd.) već i, kako ih on naziva, socijalna (zvanja i funkcije, poput knez, barjaktar), socijalno-ekonomska (zakup zemlje), društveno-moralna (krvna osveta) i duhovna dobra (krsna slava) (Pavković 2014, 265–266). S druge strane, Pavković ističe da nasleđivanje nije izolovano od drugih faktora već je pod uticajem ekonomskih, društvenih i kulturnih okolnosti, kao što su tip ekonomske organizacije (privredna struktura), porodični i zadrudni odnosi, moći u okviru tih zajednica, starost i rod i pozicija pojedinca u srodničkoj grupi (Pavković 2014, 261). Njegov pristup je omogućio sagledavanje nasleđivanja kao procesa koji je duboko ukorenjen u širem društveno-kulturnom kontekstu.

Već je pomenuto da se Pavković bavio i pitanjima zadruga. U svom radu „Zajednica života u zadrugi i selu kao osnova isključenja endogamije“ (1973), fokusirao se na jednu temu koja je, prema njegovom mišljenju, „uzgred i samo ovlaš dirnuta“ u istraživanju zadruga – zabrana endogamije, odnosno obavezno praktikovanje egzogamije u slučajevima kada srodnici, čak i dalji, žive u istoj zadrugi (Pavković 2014, 251). Pavković je smatrao da realnost da članovi zadruga žive zajedno i da dele zajednički život, proizvodnju i potrošnju bila presudna za zabranu endogamije, a ne ono što nazivamo „krvnim srodstvom“. Kako je isticao, „pripadnost jednoj, makar i nesrodničkoj zajednici, kolektivni život, zajednička proizvodnja i potrošnja dobara u njoj integrišu njene članove do najvišeg stepena jedinstva“ (Pavković 2014, 254). Kao na glavne razloge te zabrane Pavković ukazuje na to da bi novonastala bračna veza ugrozila postojeći prijateljski/zadrudni odnos i onemogućila „socijalnu ekspanziju“ zadruga ka drugim selima, koja je nastajala putem afinalnih odnosa (Pavković 2014, 256). On je dao svoj doprinos

¹⁶ Prema pisanju samog Pavkovića, Špiro Kulišić (tada upravnik *Etnološkog odeljenja Zemaljskog muzeja* u Sarajevu) bio je zaslužan za njegovu odluku da krene putem pravne etnologije. Videvši da Pavkovićeva interesovanja idu u pravcu istraživanja običajnopравnih ustanova, zadruga, sela i srodničkih odnosa, Kulišić je upravo njemu poverio terenska istraživanja tih tema (Pavković 2014, 355).

i *Maloj srpskoj enciklopediji*, gde je obradio odrednice poput „bratstvo“, „zadru-
ga“, „pleme“, „pobratimstvo“, „običajno pravo“, „krvna osveta“.

Jedna od dve velike oblasti koje su obeležile naučni rad Nikole Pantelića (1930–2009) bila je tematika koju je obradio u jednom od svojih dela: *Selo, srodstvo i porodica* (Pantelić 1966). Kako su istakle njegove kolege sa Instituta, osim proučavanja narodne umetnosti¹⁷, bavio se i problematikom društvenog života, razmatrajući je iz perspektive očuvanja tradicije i njene transformacije te odnosa između tradicije i etničkog i kulturnog identiteta (Redakcija 2009, 329–330). Tom temom se bavio u svojim delima kao što su „Novi rezultati istraživanja strukture porodice u istočnoj Srbiji“ (Pantelić 1973a), „Snahačestvo u Srbiji i njegovo poreklo“ (Pantelić 1973b), „Gradska porodica i tradicija osamdesetih godina XX veka“ (Pantelić 2004) i „Porodica i tradicija u gradovima Srbije krajem XX veka“ (Pantelić 2007).

Jedan od takvih tradicionalnih elemenata jeste i snahačestvo, običaj u kojem dever ili svekar stupa u seksualne odnose sa snajom, dok njen i dalje maloletan muž, a njihov brat ili sin, ne dostigne zrele godine i postane sposoban za bračni život. Razmatrajući taj fenomen u delu „Snahačestvo u Srbiji i njegovo poreklo“ (1973), Pantelić je istakao da ono „nije ništa drugo nego pravo starijeg mladoženjinog srodnika – oca ili brata na novu nevestu“ (Pantelić 1973b, 39). Iako je, prema mišljenju tog autora, snahačestvo nekad bilo veoma zastupljeno, danas se smatra rodoskrvnućem. U tomu radu Pantelić nije izložio samo teorije o poreklu tog fenomena (Trojanovićevu, Jelićevu, Niderleovu) već je i ukazao na savremene simbolične svadbene običaje koji svedoče o tragovima prava mladoženjinih srodnika na nevestu. U tom kontekstu, autor pominje običaje poput odvođenja mlade na spavanje od svekrva i devera, pranje nogu tim afinalnim srodnicima, a ne mladoženji, kao i druge slične prakse (Pantelić 1973b).

Pre nego što je došao 1987. godine na rad u *Institut*, Pantelić je i aktivno učestvovao u lokalnim istraživanjima koje je sprovodio *Etnografski muzej* u različitim delovima Srbije.¹⁸ Njegov doprinos obuhvata istraživanja društvenog života i porodice u gornjoj Resavi (Pantelić 1962), Jadru (Pantelić 1964), Resavi (Pantelić 1966), Negotinskoj Krajini (Pantelić 1969), Boru (Pantelić 1975), Zaječaru (Pantelić 1978) i požeškom kraju (Pantelić 1984). U Pantelićevim poglavljima u *Glasnicima Etnografskog muzeja*, u kojima su objavljeni rezultati istraživanja,

¹⁷ V. *Narodna umetnost Jugoslavije* (1984). Ta knjiga predstavlja „reprezentativno delo kakvo više neće biti ponovljeno, već i zbog same oblasti kojom se bavi i tim više i danas predstavlja dragocen priručnik sa obiljem komparativnog materijala, kako za stručnjake tako i za širi krug zainteresovanih čitalaca“ (Redakcija 2009, 329).

¹⁸ To nije iznenađujuće jer je Pantelić od 1955. do 1987. godine radio u *Etnografskom muzeju*, u zvanjima viši kustos i muzejski savetnik i naučni saradnik (Redakcija 2009, 329).

uvek su obrađivane teme koje su se ticale sela, srodstva i porodice.¹⁹ Deo koji se bavi srodstvom uvek započinje objašnjenjem načina računanja porekla, koje je u većini slučajeva bilinearno, što podrazumeva da se srodnici računaju i po matrilinearnoj i patrilinearnoj liniji. Pantelić je zabeležio specifičnosti zabrane sklapanja brakova u različitim regionima. Kumstvo je imalo značajno ulogu u svim istraživanim predelima. Na primer, u Resavi se u „rod“, koji predstavlja bliske „krvne srodnike“, ubrajaju i kumovi i pobratimi (Pantelić 1962, 110), dok je suprotna situacija zapisana u požeškom kraju, gde su informanti naveli da se kumstvo ne računa kao srodstvo, ali su odnos, značaj i važnost kumstva isti kao u ostalim krajevima (Pantelić 1984, 198).

Vrhunac Pantelićevih studija o porodici predstavlja monografija iz 2007. godine *Porodica i tradicija u gradovima Srbije krajem XX veka: na primeru Kruševca, Šapca, Užica i Bora*. Tri godine pre objavljivanja monografije, Pantelić je u radu sličnog naziva detaljno prikazao metode korišćene u tom istraživanju. Glavni izvori podataka bila su prethodna istraživanja sprovedena u sklopu *Etnografskog muzeja* i podaci dobijeni iz intervju sa oko pedeset porodica iz četiri grada, sprovedeni prema upitniku koji je sam Pantelić pripremio. U izboru uzorka, uzimao je u obzir različite društveno-ekonomske kategorije, uvrstio je i gradske starosedeoce i doseljeničke porodice prve i druge generacije, vodeći računa o nacionalnoj opredeljenosti (Pantelić 2004, 200). Cilj tog istraživanja usklađen je s opštom Pantelićevom idejom, koja se fokusira na ispitivanje postojanja tradicionalnih elemenata u gradskoj porodici, poput podele poslova na „muške“ i „ženske“, položaja i uloge članova u domaćinstvu, postojanja miraza i ostalih. Pantelić je utvrdio da ti elementi i dalje postoje, a kao glavni razlog navodi način formiranja građanskog staleža u Srbiji. Najkraće rečeno, građanstvo u Srbiji je počelo da se razvija znatno kasnije nego u zapadnoj Evropi. Ono je nastalo prelaskom stanovništva sa sela u gradove i započinjanjem delatnosti karakterističnih za urbane sredine, kao što su trgovina, zanati, državne civilne službe, policija i vojska. Zbog toga je, kako zaključuje Pantelić, tadašnja gradska porodica zadržala određene tradicionalne karakteristike, ali se:

ne može zaključiti da je ta porodica arhaična. Naprotiv, ona je istovremeno i savremena i arhaična na svoj način [...] Ona je pre svega odraz istorijskih uslova i prilika, kao i načina života u kojem se nužno održavala tradicionalna organizacija, na šta su pre svega uticali vekovni uslovi porobljenog naroda [...] Naglim prelaskom u novu socijalnu sredinu za koju nisu bili pripremljeni, promenivši samo spoljne okvire življenja i egzistencije, ali ne potpuno i socijalni okvir – veliki broj seljaka, koji se teško odvajao od svoje idealizovane porodične organizacije, nastavio je da održava sve ono što se u novim uslovima moglo održati (Pantelić 2007, 156–157).

¹⁹ Poglavlja su nosila nazive „Selo, srodstvo i porodica“, „Iz društvenog i porodičnog života“ i slično. Napisao je i nekoliko poglavlja o ženidbenim običajima.

Radomir Rakić (1939–2025) odbranio je svoju magistarsku tezu „Terminologija srodstva u Srba“ 1969. godine, pred komisijom koju su činili Mirko Barjaktarović, prof. dr Petar Vlahović i prof. dr Milisav Lutovac.²⁰ Teza je imala dva cilja: da pruži detaljan pregled bibliografskih jedinica koje bave srodstvom i terminologijom srodstva i da razvije metodologiju koja uključuje analizu arhaičnih termina, savremenog književnog jezika, dijalekata, pozajmljenica iz drugih jezika. Na kraju je stvoren rečnik sa više od sedamsto termina²¹ (Rakić 1991). Iako taj pristup ima svoju vrednost u dokumentovanju etnolingvističkog bogatstva, ipak ne sadrži dublju analizu koja bi objasnila kako funkcioniše u široj društvenoj strukturi. Drugim rečima, Rakićevo istraživanje je isključivo analiza konotativnog aspekta terminologije, a ne klasifikatornog (Ivanović 2023, 375). Dopunjen presek bibliografskih jedinica Rakić je objavio u tekstu pod nazivom „O proučavanju srodstva i srodničkih naziva“ u *Glasniku Etnografskog muzeja u Beogradu* 1974. godine (Rakić 1974).

Osim toga, izdvajaju se još dva Rakićeva dela koja se tiču kumstva: „Kumstvo u pravoslavnih Jugoslovena kao socijalno-strukturni oblik“ iz 1972. i „Kumstvo u Šumadiji“ iz 2003. godine.²² S jedne strane, sažimajući prethodno napisana dela o kumstvu (Čajkanovića, Gavacija, Palošije, Hamela) koja su se najčešće fokusirala isključivo na jedan aspekt fenomena, Rakić je u prvom radu ponudio sveobuhvatnu i idealtipsku definiciju kumstva kao „kompleksne celine shvatanja, verovanja, obreda, običajnih radnji i oblika ponašanja kao i realnih međudnosa pojedinačnog i grupnog nivoa koji proističu iz akta uspostavljanja veze odnosno iz zatečene okolnosti da je veza već prethodno uspostavljena“ (Rakić 1972, 107). S druge strane, deo rada Rakić je posvetio genezi kumstva, odnosno promišljanju da li je to prethrišćanski običaj koji je prošao kroz procese hristijanizacije ili je došao sa hrišćanstvom. Svakako da autorov cilj nije bio da dođe do konačnog zaključka o poreklu kumstva, već pre da naglasi potrebu za njegovim daljim, dubljim i sveobuhvatnijim istraživanjima. Dotadašnja izučavanja, koja Rakić sistematizuje, pružila su isključivo pretpostavke o dvojakom poreklu kumstva, odnosno zadržavanju određenih prethrišćanskih elemenata i „prihvatanju hrišćanskih rituala i odgovarajućih institucionalnih okvira“ (Rakić 1972, 109). Na samom kraju rada, Rakić je ukazao na tadašnje stanje kumstva, u decenijama kada je religija odvojena od države i potisnuta u privatnu sferu:

mnoga dosadašnja kumstva postaju nestabilna, a nove veze se često sklapaju kao prigodne. Uporedo slabi i opšti značaj kumstva. To postaje sve uočljivije i u seoskoj sredini, dok je u gradskoj već preovladalo sklapanje kumstva kao

²⁰ Barjaktarović je bio mentor Rakiću na toj tezi, a godine 1991. ona je objavljena u vidu knjige kao posebna monografiju u sklopu *Etnoantopoloških problema*.

²¹ I Rakićevo istraživanje je isključivo analiza konotativnog aspekta terminologije, a ne klasifikatornog (Ivanović 2023, 375).

²² Diplomski rad naslova „Kumstvo u naših naroda“ Rakić je odbranio 1963. godine.

sekundarno, prijateljsko povezivanje ili, čak, jednostavno svedočenje koje se i ne smatra osnovom neke veze – i koje i ne možemo ubrajati u kumstvo [...] U novim uslovima nema potrebe za nekim čvrstim povezivanjem nesrodnih porodica. Tako kumstvo, doskora elementarni deo društvenog ustrojstva, funkcionalno skladno prilagođeno društveno-ekonomskim, životnim okolnostima, neće izgleda imati više mesta upravo zato što je uobičajeno kao evolutivno prespecijalizovano (Rakić 1972, 113–114).

U drugom radu Rakić je na osnovu građe drugih autora (Jeremije Pavlovića, Srebrice Knežević, Milke Jovanović i Petra Petrovića) nastojao da prikaže „tradicijsko-kulturalni model kumstva u srpskom narodu u Šumadiji kakav se, uglavnom, može rekonstruisati za razdoblje negde do Prvog svetskog rata“ (Rakić 2003, 47). Taj model obuhvata opšteprihvaćenu i sveprisutnu karakteristiku kumstva – da je to nasledna srodnička veza, koja propisuje pravilo zabrane endogamije i koja je čak važnija od odnosa „krvnog srodstva“ (Rakić 2003).

Završna razmatranja

Cilj ovog rada je bio da ukažemo na radove i autore koji su se bavili temom srodstva te da ih razumemo i kontekstualizujemo u široj teorijskoj i epistemološkoj slici domaće nauke. Na taj način je dobijena jedna kratka istorija proučavanja srodstva u Srbiji koja jasno ukazuje na to da srodstvo u istraživanjima u XX veku nije bilo razvijeno kao posebna istraživačka tema već je najčešće posmatrano kao dodatni element u širim istraživanjima drugih socijalnih fenomena. U tom periodu, možemo govoriti najčešće o etnografijama srodstva i njegovih elemenata, shvaćenih kao pisanje o tim fenomenima i/ili preuzimanju narodnih shvatanja srodstva (kod Barjaktarovića najpre), ali ne i o srodstvu kao naučnom konceptu. To znači da srodstvo u tom periodu discipline uopšte nije bilo konceptualizovano kao analitička kategorija koja pruža mogućnost za istraživanje i razumevanje međusobnih uticaja različitih aspekata društvenog života, poput ekonomije, politike, religije i drugih sfera, kao i njihove transformacije u različitim društvenim i istorijskim kontekstima.

U celini posmatrano, analizom tih radova moguće je dati delimičnu rekonstrukciju razvoja ideja, pristupa i teorija u domaćoj disciplini. Kao što su ukazivali teoretičari koji se bave istorijom etnologije i antropologije u Srbiji, kao i u radovima o srodstvu, može se videti da je evolucionizam dominirao disciplinom u prvoj polovini XX veka. Sredinom veka, isti taj evolucionizam reinterpretiran je iz marksističke perspektive, ali je ostao na nivou spekulativne primene istorijskog materijalizma, bez dublje teorijske razrade (Pavković, Bandić, and Kovačević 1988, 11). Jedini izuzetak u dominantnoj „paradigmi“ bio je Milenko Filipović, koji se svojim teorijskim promišljanjima može dovesti u vezu sa funkcionalističkim načinom tumačenja društvenih fenomena (Prošić Dvornić 2008, 364), kao i sledeća generacija istraživača, poput Rakića, Pavkovića i Pantelića, čiji pojedini radovi sadrže elemente funkcionalističkih objašnjenja (Pavković,

Bandić, and Kovačević 1988, 12). Ta teorijska preoblikovanja, zajedno sa periodom „antropologizacije etnologije“, dozvoljavaju da tek od početka XXI veka možemo govoriti o analitičkom zaokretu koji je srodstvo u domaćoj disciplini izmestio iz pukog opisivanja i pozicionirao ga kao kritičko i autonomno polje savremenih antropoloških istraživanja, što će biti tema posebne studije.

Izjava

Potvrđujem da je podneti članak rezultat originalnog i nezavisnog akademskog rada autorke, zasnovanog na mom sopstvenom intelektualnom naporu, analizi i interpretaciji.

Tokom pripreme ovog rukopisa, nije korišćena nijedna alatka veštačke inteligencije.

Reference

- Andrejić, Ljubomir. 1973. „Bibliografija radova o porodičnoj zadrugi kod naših naroda“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 36: 191–290.
- Barjaktarović, Mirko. 1950. „Dvovjerske šiptarske zadruge u Metohiji“. *Zbornik radova Etnografskog instituta* 1: 197–209.
- Barjaktarović, Mirko. 1955. „Porodična zadruga Grkovića kod Prizrena“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 18: 267–274.
- Barjaktarović, Mirko. 1958. „Podjela zajedničke zemlje i kućevne svojine“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 21: 239–247.
- Barjaktarović, Mirko. 1961a. „Jedan primjer srodstva po kumu u gornjem Polimlju“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 24: 99–100.
- Barjaktarović, Mirko. 1961b. „Terminologije rodbine i svojte u Gornjem Polimlju“. *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju* 1: 123–128.
- Barjaktarović, Mirko. 1977. „Je li kod nas bilo srodstva po imenu“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 41: 133–140.
- Barjaktarović, Mirko. 1986. „O srodničkim nazivima kod nas i njihovom delimičnom nestajanju“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 50: 159–171.
- Barjaktarović, Mirko. 1989. „O nekim ranijim oblicima srodstva kod nas“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 38: 145–155.
- Barjaktarović, Mirko. 1992. „Neki oblici ‘srodstva’ kod nas“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 55–56: 150–160.
- Divac, Zorica. 1983. „Savremene transformacije obrednih uloga u Porodici“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* XXXII: 79–86.
- Divac, Zorica. 1995. „Shvatanje braka u severoistočnoj Srbiji“. *Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susjednih oblasti* 1: 160–166.
- Divac, Zorica. 2001. „Brak i porodica u Siriničkoj župi“. U *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu: 1901–2001*, uredila Jasna Bjeladinović-Jergić, 365–375. Beograd: Etnografski muzej.
- Divac, Zorica. 2006. „Porodične i bračne (ne)prilike u Srbiji“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIV: 219–232.

- Đorđević, Tihomir. 1930. *Naš narodni život* 2. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Đorđević, Tihomir. 1936. „Kuvada“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 16(2): 199–213.
- Đorđević, Jadranka. 2001. *Srodnički odnosi u Vranju*. Beograd: SANU, Etnografski institut.
- Đorđević, Jadranka. 2007. „Ko koga nasleđuje? – vranjski kraj u drugoj polovini dvadesetog veka“. U *Kultura u transformaciji*, uredila Dragana Radojčić, 47–61. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2008. „Naslednopravni položaj usvojenika i usvojioca – na primeru iz Vranja“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVI(1): 167–179.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2009. „Nasleđivanje između običajnog i građanskog prava – na primeru ugovora o doživotnom izdržavanju“. *Etnoantropološki problemi* 4(3): 145–159. <https://doi.org/10.21301/eap.v4i3.8>
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2011a. *Nasleđivanje između običaja i zakona: [sa posebnim osvrtom na oblast Vranja]*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2011b. „Testamentarno nasleđivanje – samo pravna osmoza?“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIX: 7–17.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2014. „Zašto sin nasleđuje oca? – o pravilima nasleđivanja u Srbiji danas“. U *Istoriografija i savremeni univerzitet*, uredila Bojana Dimitrijević, 389–402. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Erdeljanović, Jovan. 1906. „Etnologija, etnografija i srodne im nauke, uvodno predavanje“. *DELO List za nauku, književnost i društveni život* 41: 101–122.
- Erdeljanović, Jovan. 1978. *Stara Crna Gora. Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*. Beograd: Slovo Ljubve.
- Filipović, Milenko. 1991. *Čovek među ljudima*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Filipović Fabijanić, Radmila. 1991. „Porodična zadruga u naučnom delu dr Milenka S. Filipovića“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beograd* 54–55: 267–272.
- Fox, Robin. 1967. *Kinship & Marriage. An Anthropological Reader*. New York, Oakleigh: Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Gavrilović, Ljiljana. 1978. „Šišano kumstvo“. *Etnološke sveske* 1: 136–139.
- Gavrilović, Ljiljana. 1998. „Ženski seniorat u brakovima u knjaževačkoj oblasti“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 62: 29–49.
- Godelier, Maurice. 1980. „The Emergence and development of Marxism in anthropology in France“. In *Soviet and Western Anthropology*, edited by Ernest Gellner, 3–18. New York: Columbia University Press.
- Godelier, Maurice. 2011. *The Metamorphoses of Kinship*. London, New York: Verso.
- Godelier, Maurice, Thomas R. Trautmann, and Franklin E. Tjon Sie Fat. 1998. *Transformations of Kinship*. Washington, London: Smithsonian Institution Press.
- Gorunović, Gordana. 2006a. „Marksistički model dinarske zadruge u srpskoj etnologiji“. *Antropologija* 2: 111–142.
- Gorunović, Gordana. 2006b. „Pseudomarksizam i protofunkcionalizam u srpskoj etnologiji: Kulišić vs. Filipović“. *Etnoantropološki problemi* 1(2): 185–208. <https://doi.org/10.21301/eap.v1i2.10>
- Gorunović, Gordana. 2007. *Srpska etnologija i marksizam: naučno delo Špire Kulišića*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Gorunović, Gordana. 2009. „Strukturalno-antropološka teorija srodstva Kloda Levi-Strosa“. *Antropologija* 7: 17–30.

- Holy, Ladislav. 1998. *Anthropological perspectives on kinship*. London, Sterling: Pluto Press.
- Ivanović, Zorica. 1989. „Gradska porodica u sistemu srodničkih odnosa: prilog proučavanju“. *Etnološke sveske* 8: 155–167.
- Ivanović, Zorica. 1997. „O zabrani braka sa afinalnim srodniciima“. U *Etnički i etnokulturni kontakti u panonsko-karpatском prostoru*, urednik Nikola Pantelić, 117–134. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ivanović, Zorica. 2002. „Na koga liče deca: srodstvo kod Srba i principi sličnosti među srodniciima“. U *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini*, uredila Zorica Divac, 375–408. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ivanović, Zorica. 2007. „Antropološka kritika teze o ‘braku kupovinom žena’ kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti“. *Etnoantropološki problemi* 2(2): 157–220. <https://doi.org/10.21301/eap.v2i2.10>
- Ivanović, Zorica. 2008. „O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka“. *Etnoantropološki problemi* 3(2): 108–138. <https://doi.org/10.21301/eap.v3i2.7>
- Ivanović, Zorica. 2009. „Pogled unazad: Dirkem kao teoretičar srodstva“. *Etnološke sveske* 14(3): 9–16.
- Ivanović, Zorica. 2010. „Da li su postojala ‘na srodstvu zasnovana društva’: o (de)konstrukciji jednog antropološkog koncepta“. *Etnoantropološki problemi* 5(3): 19–42. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i3.1>
- Ivanović, Zorica. 2023. „Terminologija srodstva kao (i dalje) značajna antropološka analitička kategorija“. *Etnoantropološki problemi* 18(2): 371–400. <https://doi.org/10.21301/eap.v18i2.3>
- Knežević, Srebrica. 1988. „Sklapanje srodstva zdravlja radi“. *Narodna zdravstvena kultura u SR Srbiji* 8: 85–94.
- Kovačević, Ivan. 2001. *Istorija srpske etnologije 2. Pravci i odlomci*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Dosije studio.
- Kulišić, Špiro. 1955. „O postanku slovenske zadruge“. *Bilten Instituta za proučavanje folkloru* 3: 43–56.
- Kulišić, Špiro. 1957. „Arhaično bratstvo u Crnoj Gori i Hercegovini“. *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII: 155–177.
- Kulišić, Špiro. 1963. *Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko-slovenske simbioze u razvoju našeg dinarskog rodovskog društva*. Beograd: Biblioteka Etnološkog društva Jugoslavije.
- Kuper, Adam. 1988. *The Invention of Primitive Society. Transformations of an Illusion*. London – New York: Routledge.
- Naumović, Slobodan i Zorica Ivanović. 2018. „Nasleđa osporavane institucije: ka razumevanju ideoloških i političkih implikacija naučnih teorija o nastanku, funkcionisanju i društvenim posledicama zadruge“. *Antropologija* 18(2): 123–164.
- Nikolić Stojančević, Vidosava. 1978. „Vuk Karadžić o srodstvu, porodici i braku u našem narodu“. *Kovčević* 16: 5–45.
- Novaković, Nada. 2005. „Teorije o nastanku i strukturi porodičnih zadruga“. *Stanovništvo XLIII*(1–4): 105–134. <https://doi.org/10.2298/STNV0504105N>
- Pantelić, Nikola. 1962. „Selo i porodica“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 25: 105–134.

- Pantelić, Nikola. 1964. „Selo i neki oblici društvenog života“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 27: 361–368.
- Pantelić, Nikola. 1966. „Selo, srodstvo i porodica“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 28–29: 155–171.
- Pantelić, Nikola. 1969. „Društveni život u Negotinskoj Krajini“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 31–32: 297–326.
- Pantelić, Nikola. 1973a. „Novi rezultati istraživanja strukture porodice u istočnoj Srbiji“. *Etnološki pregled* 11: 151–157.
- Pantelić, Nikola. 1973b. „Snahačestvo u Srbiji i njegovo poreklo“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 36: 33–42.
- Pantelić, Nikola. 1975. „Iz društvenog i porodičnog života“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 38: 115–122.
- Pantelić, Nikola. 1978. „Društveni i porodični život na teritoriji opštine Zaječar“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 42: 309–339.
- Pantelić, Nikola. 1984. „O društvenom životu i porodici u požeškom kraju“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 48: 193–208.
- Pantelić, Nikola. 1994. „Doprinos Tihomira Đorđevića proučavanju porodice“. *Balkanica* 25(2): 73–78.
- Pantelić, Nikola. 2004. „Gradska porodica i tradicija osamdesetih godina XX veka“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 52: 199–204.
- Pantelić, Nikola. 2007. *Porodica i tradicija u gradovima Srbije krajem XX veka: na primeru Kruševca, Šapca, Užica i Bora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pavković, Nikola. 2014. *Studije i ogledi iz pravne etnologije*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Pavković, Nikola, Dušan Bandić and Ivan Kovačević. 1988. „Aspirations and Directions of the Development of Ethnology in the Socialist Republic of Serbia (1945–1983)“. *Etnološki pregled* 23–24: 5–16.
- Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, vii–xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Prošić Dvornić, Mirjana. 2008. „Serbian Village Culture: The Meeting Point of American Anthropology and Serbian Ethnology“. In *Studying Peoples in the People's Democracies II. Socialist Era Anthropology in South-East Europe*, edited by Vintilă Mihăilescu, Ilia Iliev and Slobodan Naumović, 353–379. Berlin: LIT-Verlag.
- Rakić, Radomir. 1972. „Kumstvo u pravoslavnih Jugoslovena kao socijalno-strukturni oblik“. *Etnološki pregled* 10: 105–117.
- Rakić, Radomir. 1974. „O proučavanju srodstva i srodničkih naziva“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 37: 299–319.
- Rakić, Radomir. 1991. *Terminologija srodstva u Srba*. Beograd: Odeljenje za etnologiju.
- Rakić, Radomir. 2003. „Kumstvo u Šumadiji“. *Šumadijski zapisi: zbornik radova Muzeja u Aranđelovcu* 1: 31–52.
- Redakcija. 2009. „Dr Nikola Pantelić, 1930–2009“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57(1): 329–331.
- Trautmann, Thomas. 2001. „The Whole History of Kinship Terminology in Three Chapters. Before Morgan, Morgan, and after Morgan“. *Anthropological Theory* 1(2): 268–287. <https://doi.org/10.1177/14634990122228728>

- Vlahović, Petar. 1968. „Neke endogamne grupe na teritoriji Jugoslavije“. U *Cvjićev zbornik: u spomen 100. godišnjice njegovog rođenja*, uredio Milisav Lutovac, 217–222. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje prirodno-matematičkih nauka.
- Vlahović, Petar. 1972. „Tragovi avunkulata u južnoslovenskoj i arbanaškoj narodnoj poeziji“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 38(1–2): 82–92.
- Yanagisako, Sylvia Junko, and Jane Fishburne Collier. 1987. „Towards a Unified Analysis of Kinship and Gender“. In *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*, edited by Jane Fishburne Collier and Sylvia Junko Yanagisako, 14–50. Stanford: Stanford University Press.

Tamara Zarić

Institute for Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
tamara.zaric@f.bg.ac.rs

*On the Study of Kinship in Serbia:
An Overview of Works and Approaches*

Kinship, as one of the classical fields of anthropological research, was not established in Serbia as a separate field of inquiry during most of the existence of the discipline in the same way as in British, American, and French anthropology. In other words, kinship has not been the subject of systematic and theoretically grounded analyses of the kind found in other anthropological traditions. However, this does not mean that it was never a subject of interest to researchers. Writing about social relations that we call kinship was often integrated into broader studies, most often within the framework of family and marriage, but also of the *zadruga*, folk customs, and the organizations of life in communities. Therefore, the aim of this paper is to provide an overview of the works that touched on topics that we today classify within the domain of kinship as a distinct field of research. Through the analysis of these works, the main approaches and theoretical assumptions that shaped the understanding of kinship will be presented. To rephrase, this paper tries to show how, by reading works that explicitly or implicitly deal with kinship, one can see the broader theoretical assumptions that determined the discipline from its formative period until the moment when kinship was introduced as an academic subject.

Keywords: kinship, anthropology, ethnology, Serbia, history of the discipline

Primljeno / Received: 25.04.2026.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 10.07.2026.